

Şİİ-İMÂMÎ TEFSİR GELENEĞİNDE NESİH

Naskh/Abrogation in Shia/Imâmî Tafsir Tradition

Hanefi ŞOLA

Arş. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü
Tefsir Anabilim Dalı, Aksaray, Türkiye

*Res. Assist. Dr., Aksaray University Faculty of Islamic Education Department of
Hermeneutics, Aksaray, Turkey*

hanefisola@aksaray.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-0142-1782>

📌 Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 08.09.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 07.12.2020

Yayın Tarihi / Published: 31.12.2020

” **Atıf / Cite as:** Şola, Hanefi. “Şiî-İmâmî Tefsir Geleneğinde Nesih”. *Mütefekkir* 7/14 (2020), 441-466. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.849982>

© **Telif / Copyright:** Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

📄 **İntihal / Plagiarism:** Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

Şİİ-İMÂMÎ TEFSİR GELENEĞİNDE NESİH

Öz

Sünnî geleneğinde Kur'an'da neshin vaki olup olmadığı meselesi hakkında klasik dönemle çağdaş dönem arasında birbirinden farklı yaklaşımlar olmuştur. Buna göre klasik dönemde Kur'an'da neshin vaki olduğuna ilişkin neredeyse bir ittifak söz konusuysen, çağdaş dönemde ise bunun bir problem olduğu üzerinde durulmuş ve sonuç olarak da Kur'an'da neshin vaki olmadığı görüşü dillendirilmeye başlanmıştır. Nesih konusunun serancamı Sünnî geleneğinde böyleyken, aynı sürecin Şii-İmâmî geleneğinde nasıl geliştiği, nesih anlayışında herhangi bir değişim yaşanıp yaşanmadığı hususu merak konusu olmuştur. Bu yüzden çalışmamızda Şii-İmâmî tefsir geleneğinde nesih meselesinin mahiyeti ve tarihsel serancamı inceleme konusu yapılmıştır. Buna göre Şii-İmâmî geleneği kronolojik olarak dört döneme ayrılmış ve ilk üç dönemde iki, son dönemde ise üç farklı müfessirin nesih konusuna yaklaşımı ele alınmıştır. Böylece Şii-İmâmî tefsirlerde nesih anlayışında bir değişimin yaşanıp yaşanmadığı, çağdaş döneme gelindiğinde bir problem olarak görülüp görülmediği hususu incelenmiştir. Sonuç olarak Şii-İmâmî tefsir geleneğinde nesih, Sünnî gelenekte olduğu gibi bir problem olarak görülmüş, ancak hiçbir şekilde tamamen reddedilmesi gereken bir konu olarak ele alınmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Şii-İmâmî, Kur'an, Nesih, Mensûh.

Naskh/Abrogation in Shia/Imâmî Tafsir Tradition

Abstract

In the Sunni tradition, various approaches exist in the classical period and the contemporary period relevant to naskh in the Qur'an. Naskh in the Qur'an was considered a problem in the contemporary period while it was almost unanimously approved in the classical period. So, the view that naskh does not exist in the Qur'an has been argued. While this is the case in the Sunni tradition, it has been a matter of curiosity about any different approaches to abrogation in the Qur'an and how it is treated in the Shiite-Imâmî tradition. Therefore, this study examines the nature and historical situation of the naskh in the tradition of Shiite-Imâmî interpretation. Accordingly, the Shiite-Imâmî tradition is chronologically divided into four periods. This study discusses the approaches of two different interpreters in the first three periods and three different glossators' views in the last period. Thus, the study reveals whether there is a change in the understanding of the naskh and if it is considered as a problem during the contemporary period by the Shiite-Imâmî tradition. As a result, the Shia-Imami tradition evaluates abrogation in the Qur'an as a problem as the Sunni tradition does. However, it has never become a radically rejected issue.

Keywords: Tafsir, Shiite-Imâmî, Qur'an, Naskh, Mansukh/Abrogated.

GİRİŞ

Kur'an'da neshin vaki olup olmadığı konusuna bakıldığında klasik dönem âlimlerinin neredeyse tamamı Kur'an'da neshin vaki olduğunu savunur. Bununla birlikte mensûh âyetlerin sayısı ve hangileri olduğu konusunda ihtilâf ederler. Hicri dördüncü asra gelindiğinde ise Ebû Müslim el-İsfahânî (ö.

322/934) bu görüşe karşı çıkar ve Kur'an'da neshin vaki olmadığını ileri sürer.¹ Fakat bu görüş, İslam tarihi boyunca şaz bir görüş olarak değerlendirilerek hiçbir âlim tarafından sahiplenilmez. Hatta bu görüşü savunanlar Yahudi takipçisi mühlid olmakla suçlanır.²

Öte yandan Kur'an'da neshin bulunduğunu savunanların cephesine bakıldığında, zaman ilerledikçe mensûh kabul edilen âyetlerin sayısının aşağıya doğru çekildiği müşahede edilir. Nitekim ilk dönemlerde mensûh âyetler dört yüzden fazla olduğu savunulurken, Suyûtî'nin *İtkân*'ında bu sayı yirmi bire,³ Şah Veliyullah Dihlevî'nin *Fevzu'l-Kebîr*'inde ise beşe kadar düşürülür.⁴ Bu noktada ilk dönemlerde mensûh kabul edilen âyetlerin sayıca bu kadar fazla olmasını, mutlak-mukayyed, âmm-has ve istisna gibi konuların nesih kapsamında değerlendirilmesiyle alakalı olduğunu söylemek gerekir.⁵

Çağdaş döneme gelindiğinde Kur'an'da neshin bulunup bulunmadığı meselesi bir sorun olarak algılanmaya başlar.⁶ Bu çerçevede Kur'an'da neshin vaki olmadığı, dolayısıyla hükümsüz olarak kabul edilen mensûh âyetlerin Kur'an'da bulunmadığı görüşünü savunanlarda artış yaşanır. Bu görüşü dile getirenlerin arasında Muhammed Abduh (ö. 1849-1905), Muhammed Reşid Rızâ (ö. 1865-1935), Muhammed Esed (ö. 1900-1992), Muhammed Gazâlî (ö. 1917-1996), M. Âbid el-Câbirî (ö. 1936-2010), Süleyman Ateş, M. Sait Şimşek, M. Zeki Duman gibi âlim ve araştırmacıları örnek olarak göstermek mümkündür. Bu isimler Kur'an'da neshin bulunmadığına ilişkin birçok gerekçeden söz etmekle birlikte en çok Kur'an'ın evrensel bir kitap olduğu gerekçesi üzerinde dururlar.⁷

Tarihsel olarak Sünnî geleneğinde Kur'an'da neshin vaki olup olmadığına ilişkin ortaya çıkan yaklaşımlar böyledir. Bu çalışmada ise Şîî-İmâmî tefsir geleneğinde neshin nasıl ele alındığı, tarihsel süreçte nasıl bir değişim yaşadığı kronolojik olarak ortaya konmaya çalışılacaktır. Zira tarihsel olarak Şîî geleneğinde nesihle ilgili gelişmeleri konu alan bir çalışmayla karşılaşmadık.

¹ Taceddîn es-Sübkî, Ebû Müslim el-İsfâhânî'nin nesih konusundaki görüşünü açıklarken onun aslında neshi inkâr etmediğini, bu konuda dönemin âlimleriyle arasındaki anlaşmazlığının gerisinde lafzî bir mesele olduğunu belirtir. Bk. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fikh*, thk. Abdumunim Halil İbrahim (Beirut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 54. Dolayısıyla bu kayda göre Ebû Müslim el-İsfâhânî'nin neshi tamamen reddetmediği söylenebilir.

² Bk. Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 1/54.

³ Celâlüddîn Abdurrahman Ebû Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1433/2012), 341-345.

⁴ Şâh Veliyullah Ahmed b. Abdurrahîm ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebir fi usûli't-tefsîr*, çev. Selmân Huseynî en-Nedvî (Beirut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslamiye, 1425/2005), 53-60.

⁵ Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 341.

⁶ Bk. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, (Konya: Kitap Dünyası, ts.), 335-356; Talip Özdeş, "Kavramdan Teoriye Tefsir Nesh Problemi", *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed. Ali Karataş - Yunus Emre Gördük (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 159-180.

⁷ Çağdaş dönemde nesihle ilgili yapılan değerlendirmeleri görmek için bk. Davut İltaş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 101-371.

Bu noktada istisna olarak “Şii Tefsir Geleneğinde Nesh Teorisi” başlığında bir makaleden söz edilebilir. Ancak bu makalede tarihsel olarak nesihle ilgili meydana gelen değişimlerin üzerinde değil, daha ziyade ilk dönem, orta dönem ve çağdaş dönemde kısmen nasıl anlaşıldığı ve “insa” ve “bedâ”yla ilişkisi üzerinde durulur.⁸ Bu çalışmada ise ilk dönemden çağdaş döneme kadarki süreç dört bölüme ayrılarak nesih etrafında meydana gelen değişimler incelenecektir. Böylece Sünnî gelenekle arasında herhangi bir farkın bulunup bulunmadığı ve işin sonunda neshin tamamen rededilip edilmediği ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Çalışmamızda öncelikle neshin kavramsal çerçevesi ele alınacaktır. Ardından da ilk dönemden başlayıp çağdaş döneme kadarki süreçte Şii-İmâmî müfessirlerin nesih anlayışları incelenecek ve bu süreçte neshin etrafında bir değişim yaşanıp yaşanmadığı ortaya konacaktır. Bu da Sünnî tefsir geleneği ile Şii tefsir geleneğinde neshe bakış açılarının karşılaştırılmasına ve bakış açılarını farklı kılan etkenlerin belirlenmesine katkı sağlayacaktır.

Bu çalışma, Şii-İmâmî geleneğindeki tüm müfessirler değil, tarihsel süreçte öne çıkan bazı önemli isimlerle sınırlı tutulacaktır. Çalışmada görüşlerine yer verilecek isimler Muhammed b. Hasan Kummî (ö. 290/903) ile Muhammed b. Mes’ûd Ayyâşî (ö. 320/932[?]) Ebû Ca’fer Tûsî (ö. 460/1067), ve Ebû Alî Tabersî (ö. 548/1154), Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679), Ebû Hâşim el-Bahrânî (ö. 1107/1696), Muhammed Cevâd Muğniyye (ö. 1904-1979), Muhammed Hüseyin Tabâtabâî (ö. 1904-1981) ve Seyyid Ebu’l-Kâsım el-Mûsevî el-Hûî (ö. 1899-1992) olacaktır.

Adı geçen müfessirlerin nesih anlayışları büyük ölçüde Bakara 2/106, Ra’d 13/39 ve Nahl 16/101. âyetleri çerçevesindeki izahlarından elde edilmeye gayret edilecektir. Özellikle neshin mahiyeti, çeşitleri ve Kur’an’ın sünnetle neshedilip edilemediğine ilişkin görüşler tespit edilmeye çalışılacaktır. İhtiyaç duyulması halinde tefsirlerin farklı yerlerinde nesihle ilgili yaptıkları izahlara da değinilecektir.

Bu âlimlerin nesihle ilgili görüşleri, I ile IV. asırlar, “İlk Dönem/Birinci Rivayet Dönemi”, IV ile XI. asırlar “Orta Dönem/Birinci Rivayet Dönemi”, XI ile XII. asırlar “Son Dönem/İkinci Rivayet Dönemi”, XII ile XIV. asırlar ise “Çağdaş Dönem/İkinci Rivayet Dönemi” şeklinde dört döneme taksim eden Aslan Habibov’un tasnifi dikkate alınarak incelenecektir.⁹ Böylece Şii-İmâmî tefsir geleneğinde nesihle ilgili yaşanan gelişme ve değişimler kronolojik olarak tespit edilebilecektir.

⁸ Bk. Sabuhi Shahavatov, “Şii Tefsir Geleneğinde Nesh Teorisi”, *Van İlahiyat Dergisi* 8/12, (2020), 88-99.

⁹ Bk. Aslan Habibov, “İmâmîyye Şiası’nın Tefsir Tarihi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1, (2008), 211.

NESHİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Bir kelime olarak, “نسخ/nesh”in, lügatteki kullanımları şöyledir: “نسخت الظل/Güneş gölgeyi izâle/yok etti.”, “نسخت الرياح الاثار/Rüzgâr izleri yok etti.”, “نسخت الكتاب/Kitabı kopyaladım”, “نسخت الارواح/Ruhların beden değiştirmesi/tanasüh”, “نسخ الشيب الشباب/yaşlılık gençliğin yerini aldı”. Buna göre “nesh”in lügat anlamlarının, “izâle etmek, değiştirmek, tahvil etmek, nakletmek ve kopyalamak” olduğu belirtilir.¹⁰

Neshin terim anlamına gelince, bu konuda çok farklı tanımlara rastlanmakla birlikte, mahiyet açısından bunları iki başlıkta ele almak mümkündür. Ref/izaleye ve beyana dayanan tanımlar. Ref ve izâleye dayanan nesih, “Zaman bakımından sonra gelen ve önceki hitapla sabit olan bir hükmün kalktığına delalet eden hitaptır ki, bu olmasaydı, hüküm önceki hitapla sabit kalmaya devam edecekti”¹¹ şeklinde tanımlanırken, beyana dayanan nesih ise, “Nesih hakikatte, Allah’ın ilk hüküm ile murad ettiği sûrenin nihayete erdiğini beyandır.”¹² olarak tarif edilmiştir. Bu bağlamda Bâkılânî (ö. 403/1013), Gazzâlî (ö. 505/1111),¹³ Âmidî (ö. 631/1233)¹⁴ ve İbnü’l-Hâcib (ö. 646/1249)¹⁵ gibi âlimler nesihle ref ve izâleyi merkeze alanların arasında bulunurken, Hanefî âlimler ile mütekellim metodunu takip eden Cüveynî (ö. 478/1085),¹⁶ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)¹⁷ ve Beydâvî (ö. 685/1286)¹⁸ gibi âlimler ise beyanı merkeze almışlardır. Öte taraftan mütekellim metodunu takip eden Mutezilî âlimler de neshi, “Sonradan gelen (nassın), (önceki) nas ile sabit olan hükmün mislinin artık sabit olmadığına işaret etmesidir.

¹⁰ Bk. Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğub el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi’l-Kur’ân*, thk. Vâil Ahmed Abdurrahman (Kâhîre: el-Mektebetu’t-Tevfikiye, 2003), 494; Ebü’l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1979), 5/424-425; Ebü’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 3/61-62.

¹¹ Ebü Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh*, thk. Ebü Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî (Riyad: Dâru İbnî’l-Cevzî, Riyad 1996), 1/244; Ebü İshâk İbrâhîm b. Ali eş-Şîrâzî, *el-Lüma’ fi usûli’l-fikh*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 55.

¹² Ebü’l-Usr Ali b. Muhammed Pezdevî, *Usûlü’l-Bezdevî* [Usûlü’l-Kerhî ile birlikte] (Karaçi: Dâru Mîr Muhammed, ts.), 218-219; Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, 53-54; Ebü Bekr Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü’l-usûl fi netâici’l-ukûl*, thk. M. Zekî Abdülber (Devha: Matâbi’u’d-Devha’l-Hadisiyye, 1984), 1/698; Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr’an Usûli Fahrî’l-İslâm el-Bezdevî*, nşr. Abdullah Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997), 3/232-234.

¹³ Bk. Ebü Hamîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ‘ilmi’l-usûl*, thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1997), 1/206-210.

¹⁴ Seyfüddîn Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Affî (Dimaşk-Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1406), 3/106-112.

¹⁵ Ebü Abdillâh Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *Bahru’l-muhîttü fi usûli’l-fikh*, nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî (Kuveyt: Vizâretü’l-Evkâf ve’s-Şüûni’l-İslâmiyye, 1992), 4/65.

¹⁶ Bk. Ebü’l-Me’âli Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *Kitâbü’t-telhîs fi usûli’l-fikh*, thk. Abdullah en-Nebâlî-Beşîr Ahmed el-Ömerî (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1996), 2/550-555.

¹⁷ Bk. Ebü Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl fi ‘ilmi usûli’l-fikh*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996), 3/282-293.

¹⁸ Bk. Nâsirüddîn Ebü Safîd (Ebü Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Minhâcu’l-vusûl ile ‘ilmi’l-usûl*, thk. Şaban Muhammed İsmail (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008), 145.

Şayet bu şey olmasaydı, (önceki nasla) sabit olan hüküm yürürlükte kalmaya devam edecekti.¹⁹ şeklinde tanımlayarak²⁰ mahiyet bakımından beyana yakın bir tanımlı benimsemişlerdir.

Klasik dönem Sünnî geleneğinde neshin, Kur'an'la Kur'an, Kur'an'la sünnet, sünnetle Kur'an ve sünnetle sünnet arasında gerçekleştiği kabul edilir. Kur'an'ın Kur'an'la neshi hakkında ise üç çeşit neshin bulunduğu kabul edilir: (1) Lafız ve hükmün birlikte mensûh olmasıdır ki buna emzirme sayısının ondan beşe düşürülmesiyle ilgili Hz. Aişe'den nakledilen rivayet örnek olarak gösterilir.²¹ (ii) Lafzın mensûh, hükmün bâkî kalmasıdır ki buna da çeşitli rivayetler örnek olarak verilir. Bu rivayetlerin arasında en yaygın olanı recm âyeti ve Ahzab sûresinin 200 âyetten şimdiki sayısına düşürülmesiyle ilgili rivayetlerdir.²² (iii) Lafzın bâkî, hükmün mensûh olmasıdır ki nesh çeşitleri arasında en yaygın olanı budur. Suyûtî, bu kısım ile ilgili olarak yirmi âyetin mensûh olduğunu belirtirken, Dehlevî bu sayının beş olduğunu söyler.²³

Nesh konusunda hem klasik dönemde hem de çağdaş dönemde birçok müstakil eser de telif edilmiştir. Klasik dönemde telif edilen eserlerde genel olarak hangi âyetlerin hangi âyetlerle nesh edildiği üzerinde durulurken, çağdaş dönemdeki eserlerde bu durum biraz farklıdır. Şöyle ki, çağdaş dönemde neshi kabul edenlerin çalışmalarında genel olarak Kur'an'da neshin vaki olduğu temellendirilmeye çalışılmakta ve hangi âyetlerin hangi âyetlerle nesh edildiği ortaya konmaktadır. Neshi kabul etmeyenlerin çalışmalarında ise Kur'an'da neshin vaki olmadığı temellendirilmeye çalışılmaktadır.²⁴

Şiî-İmâmî tefsir geleneğine bakıldığında Şiî-İmâmî âlim ve müfessirlerin de ilk dönemden itibaren Kur'an'da neshin vaki olduğunu kabul ettikleri ve bu konuda müstakil eserler kaleme aldıkları görülür. Bu bağlamda Muhammed Hâdî Ma'rifet'in verdiği bilgilere göre nesh konusunda müstakil eser telif eden ilk Şiî-İmâmî âlim, Cafer es-Sâdık'ın ashabından Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman el-Esamm el-Mismeî'dir (ö. [?]). Daha sonra İmâm Rızâ'nın ashabından Dârim b. Kabeyse et-Temîmî ed-Dârimî (ö. 200/815), Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Kummî (ö. 230/845) ve Hasan b. Ali b. Faddâl (ö. [?]) gelmektedir.²⁵

¹⁹ Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Halil el-Meys (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 1/366.

²⁰ Ref-izâle ve beyan merkezli nesh hakkında daha fazla bilgi için bk. Şükrü Selim Has, "Klasik Fıkıh Usûlünde Neshin Mahiyeti", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/21, (2006), 550.

²¹ Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 340.

²² Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 345.

²³ Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 341-345; Dihlevî, *el-Fevzû'l-kebir*, 53-60.

²⁴ Bk. Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1987), 1-850; Şimşek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele* (Konya: Kitap Dünyası, 5. Basım, 2012), 80-86.

²⁵ Bk. Muhammed Hâdî Ma'rifet, *et-Temhîd fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Kum: Müessesetü't-Temhîd, 1429/2009), 2/264. Ayrıca bk. Aslan, Habibov, *İlk Dönem Şiî Tefsir Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 213-214.

Hicri üçüncü asırda Ali b. İbrahim b. Hâşim el-Kummî (ö. 329/940-941), İbn Huccâm künyesiyle meşhur olan Muhammed b. Abbâs (ö. 328/939), Cafer b. Mübeşşir es-Sekâfî (ö. [?]), hicri dördüncü asırda Şeyh Sadûk (ö. 381/991) bu alanda eser telif eden diğer erken dönem Şîi-İmâmî âlimleri arasında yer alırlar. Hicri sekizinci asırda Abdurrahman b. Muhammed b. İbrahim el-Atâikî (ö. 786/1384), hicri dokuzuncu asırda ise Ahmed b. el-Mütevvic el-Bahrânî (ö. 836/1432) gibi İmâmî âlimlerin nesih konusunda müstakil eser yazdıklarından da söz edilmektedir.²⁶ Çağdaş dönemde ise nesihle ilgili müstakil eserlere pek rastlanılmaz. Daha ziyade nesih, ulûmu'l-Kur'an eserlerinde ve tefsir mukaddimlerinde ele alınmıştır. Buna göre Şîi-İmâmî âlimlerin ilk dönemden günümüze kadar nesih konusuyla iştiğal ettiklerini söylemek mümkündür.

1. İLK DÖNEM/BİRİNCİ RİVAYET DÖNEMİNDE NESİH

Bu dönem, Şîi tefsir geleneğinin teşekkül dönemi olan hicrî I. asırdan IV. asrın sonunu kapsayan bir döneme rastlar. Bu dönem hem ilk on bir imâmın hayatta olduğu zamanı hem de on ikinci imâmın gaybete intikal ederek dört sefirle irtibat kurduğu söylenen gaybet-ı suğra zamanını birlikte kapsamaktadır.²⁷ Bu dönemin önemli isimlerinin arasından yer alan Ebü'l-Hasen Ali b. İbrâhim el-Kummî²⁸ ile Ebü'n-Nasr Muhammed b. Mesûd el-Ayyâşî'nin²⁹ nesihle ilgili görüşlerine yer verilecektir.

1.1. Ebü'l-Hasen Ali b. İbrâhim el-Kummî'de Nesih

Ebü'l-Hasen İbrâhim el-Kummî, nesihle ilgili delil olarak kullanılan âyetlerden, “*ما ننسخ من آية أو ننسها نأت بخير منها أو مثلها* / *Biz bir âyeti nesheder veya onu unutturursak*” şeklindeki Bakara 2/106. âyetini izah ederken, orada geçen “*unutturursak/ننسخها*” ifadesini, “*netrukuhâ/نتركها*” olarak izah eder. Bunun “*hükmü terkettiğimiz*” anlamına geldiğini belirtir ve bu âyette “*terk*” ifadesinin “*nisyân*” lafziyle ifade edildiğini vurgular. Kummî, “*نأت بخير منها أو مثلها*” şeklindeki âyette yer alan, “*أو*” edatının fazlalık olduğunu, âyetin aslında “*نأت بخيرمنها مثلها*” şeklinde “*أو*” edatsız nazil olduğunu ifade eder.³⁰

²⁶ Ma'rifet, *et-Temhîd fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 2/264-265.

²⁷ Habibov, “İmâmîyye Şîasî'nın Tefsir Tarihi”, 212-214; Mustafa Öztürk, “Şîi-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri”, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010), 256.

²⁸ Aslen Kûfe'li olan Ebü'l-Hasen İbrâhim el-Kummî, Kum'da yaşamış olmasından dolayı Kummî olarak anılmıştır. Birçok eser telif eden Kummî, Kuleynî'nin kendisinden rivayette bulunduğu döneminin Şîi muhaddislerinden olup hicri 329(?)'da vefat etmiştir. Kummî'ye ait bir de bir tefsirin bulunduğu ifade edilmekte ve bu eserin talebesi Ebü'l-Fadl el-Abbâs b. Muhammed tarafından derlendiği belirtilmektedir. Bk. Ma'rifet, *et-Temhîd fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 9/241.

²⁹ Muhammed b. Mesûd el-Ayyâşî, Şîa'nın Bağdat, Kûfe ve Kum şeyhlerinden ve döneminin önemli kabul edilen müfessir ve muhaddislerinden biridir. Adına nispet edilen ve rivayet tefsiri niteliği taşıyan Tefsîru'l-Ayyâşî şeklinde içinde sadece on iki imâmdan gelen rivayetlerin bulunduğu bir tefsiri de bulunmaktadır. Bk. Ma'rifet, *et-Temhîd*, 9/235.

³⁰ Ebü'l-Hasen Ali b. İbrâhim el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, nşr. Seyyid Tayyib el-Musevî el-Cezâirî (Kum: Müessesetü Dâri'l-Kitâb, 1303), 1/57.

“Biz bir âyeti değiştirip yerine başka bir âyet getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini gayet iyi bilir- onlar Peygamber’e, “Sen ancak uyduruyorsun” derler. Hayır, onların çoğu bilmezler.” meâlindeki Nahl 16/101. âyeti izah ederken, bir âyet neshedildiğinde Hz. Peygamber’in (s.a.s) Allah’a iftira etmekle suçlandığını, bunun üzerine Allah’ın “Kutsal Ruh bunu Rabbin katından hak olarak indirdi.” meâlindeki Nahl 16/102. âyetini indirerek bu suçlamayı reddettiğini ifade eder. Buna göre âyeti doğrudan neshi temellendiren bir delil olarak değerlendirir.³¹ Dolayısıyla hem Bakara 2/106, hem de Nahl 16/101. âyetini Kur’an’da neshin var olduğu hakkında delil olarak kabul eder.

Öte taraftan Kummî, “Müşrik kadınlar iman etmedikçe onlarla evlenmeyin! Mümin bir cariye, hoşunuza giden hür bir müşrik kadından daha hayırlıdır” meâlindeki Bakara 2/221. âyetinin, “Müşrik kadınlar iman etmedikçe onlarla evlenmeyin...” kısmının, “sizden önceki Ehl-i kitaptan hür ve iffetli kadınlar da, mehirlerini verip nikâhladığınızda size helâldir...” meâlindeki Mâide 5/5. âyetiyle neshedildiğini ifade etmiştir.³² Bu itibarla Kummî’ye göre bazı âyetlerin bir kısmının mensûh, diğer kısmının bâkî, yani yürürlükte sabit kaldığı anlaşılmaktadır.

Son olarak Nûr 24/2. âyetinin tefsirinde Kummî’nin “الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة فأنهما قضيا الشهوة نکالا من الله والله عليم حكيم” şeklindeki ifadelerle yer verdiği ve bu ifadeleri recm âyeti olarak nitelediği görülür.³³ Kummî’nin yer verdiği bu rivayet, sonraki dönemlerde sistemleştirilecek olan nesih çeşitlerinden, “lafzı mensûh hükmü bâkî” şeklindeki nesih çeşidene zemin olarak değerlendirilmek mümkündür.

Görüldüğü üzere Kummî, nesih konusunda sadece rivayetlere yer vermiş, neshin mahiyet ve çeşitlerine ilişkin rivayetlerin dışında bir açıklama yapmamışlardır. Bununla birlikte yer verdikleri rivayetlerden neshin genel olarak ne olduğu anlaşılmakta, ancak neshin çeşitleri ve Kur’an’ın sünnetle neshedilip edilemeyeceği konusu açıklık kazanmamaktadır.

1.2. Muhammed b. Mesûd el-Ayyâşî’de Nesih

Muhammed b. Mesûd el-Ayyâşî, Kur’an’da neshin vaki olduğuna ilişkin delil olarak kullanılan âyetlerden, “Biz bir âyeti nesheder veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz.” şeklindeki Bakara 2/106. âyetini ele alırken iki rivayete yer verir. Bu rivayetlerin birinde, “Nasih değiştirendir. Tehir edilenler/unutturulanlar ise henüz gerçekleşmemiş gayb gibidir.” denmekte ve rivayetin devamında, “bunun tıpkı, “Allah, dilediğini siler, dilediğini de sabit kılıp bırakır. Ana kitap

³¹ Kummî, *Tefsîrü’l-Kummî*, 1/390.

³² Kummî, *Tefsîrü’l-Kummî*, 1/70.

³³ Kummî, *Tefsîrü’l-Kummî*, 2/95.

Ayyâşî'nin Kur'an'da neshin bulunduğuna ilişkin Ebû Cafer'den naklettiği başka bir rivayet şöyledir: "Kur'an, nâsih ve mensûh olarak nazil olmuştur."³⁹ Bu itibarla Ayyâşî nesihle ilgili doğrudan bir bilgi vermese de yer verdiği rivayetlerden onun Kur'an'da neshin cârî olduğunu kabul etmekte olduğu anlaşılır.

Kur'an'da neshin hangi şekillerde gerçekleştiğine değinmeyen Ayyâşî, bu hususta herhangi bir rivayete de yer vermez. Bununla birlikte mensûh olan âyetlerin hangileri olduğu konusunda bazı rivayetlere temas ettiği görülür.⁴⁰

Görüldüğü üzere hem Kummî hem de Ayyâşî, nesh nedir, ne değildir; neshin çeşitleri var mıdır, varsa hangileridir; nesih nasıl gerçekleşmektedir, Kur'an sünnetle neshedilebilir mi, edilemez mi vb. konuları doğrudan kendi ifadeleriyle açıklamazlar. Bu konuda sadece varit olan rivayetleri nakletmekle yetinirler.

2. ORTA DÖNEM/BİRİNCİ DİRAYET DÖNEMİ

Bu dönemin başlangıcı ilk dönem Ahbâriliğin⁴¹ zayıfladığı, buna mukabil Usûliliğin⁴² güçlendiği hicrî 5. asrın başlarına rastlamaktadır. Bu dönemin tefsire yönelik yansımaları, büyük ölçüde rivayetlerin sorgulandığı ve dirayetin ön plana çıktığı bir dönem olarak kendini gösterir. İlk asırlara ait tefsirlerdeki rivayetlerin tahlil edilerek tenkit edildiği bu dönemde, bilhassa Kur'an'ın tahrifine ilişkin rivayetler reddedilmeye başlanmıştır.⁴³ Bu dönemin iki önemli müfessiri Ebû Ca'fer et-Tûsî⁴⁴ ve Ebû Alî et-Tabersî⁴⁵ olduğundan nesih hakkında bunların görüşlerine yer verilecektir.

³⁹ 'Ayyâşî, *Tefsîrû'l-'Ayyâşî*, 1/22.

⁴⁰ Örnek olarak bk. Ayyâşî, *Tefsîrû'l-'Ayyâşî*, 1/49, 78, 130, 141, 195, 223, 228.

⁴¹ Şii/İmâmîye mezhebinde dinî bilginin tek kaynağı olarak imâmlardan gelen rivayetleri kabul eden ve akla ve icthâda karşı olan gruba verilen özel isimdir. Bk. Mazlum Uyar, *İmamiyye Şia'sında Düşünce Ekolleri Ahbarilik* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000), 64; Öztürk, "Şii-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri", 261.

⁴² Sınırlı sayıda rivayetlerin hergün artarak devam eden kelami ve fıkhi problemleri çözmede yetersiz kaldığı düşüncesine dayanarak dinî bilginin tek kaynağı olarak imâmlardan gelen rivayetleri kabul eden ve akla ve icthâda karşı olan Ahbârîliğe karşı ortaya çıkan gruba verilen özel isimdir. Bk. Öztürk, "Şii-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri", 254.

⁴³ Öztürk, "Şii-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri", 261.

⁴⁴ Tam adı Ebû Ca'fer b. Hasan b. Ali b. Hasan olan Tûsî, hicri 385 yılında Horâsan'a bağlı Tûs şehrinde doğmuş, 1017 yılında Bağdat'a yerleşmiştir. Ardından Şeyh Müfid ve Seyyid Murtezâ'nın ders halkasına katılmış, her iki âlimin vefatına kadar onlardan ders almayı sürdürmüştür. Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in Bağdat'ı ele geçirmesi ve mezhep kavgalarının kızışmasından mütevellit 1058 yılında, başta *et-Tibyân fi't-tefsîri'l-Kur'ân* adlı eseri olmak üzere birçok eseri telif edeceği Necef şehrine yerleşmiş ve vefatına kadar orada yaşamıştır. Marifet, *et-Temhîd fi ulûmi'l-Kur'ân*, 9/336.

⁴⁵ Tam adı, Ebû Alî el-Fadl b. Hasen b. Fadl et-Tabersî'dir. "Emînü'l-İslam" ve "Umdetü'l-Müfessirin" gibi lakaplara sahip olan Tabersî, 1077 yılında İran'a yakın bir şehir olan ve Tabris olarak Arapça'ya geçen Tefriş'te doğdu. Meşhed'te uzun süre ilim tahsil ettikten sonra eserlerinin çoğunu telif edeceği ve ömrünün son yirmi beş yılını geçireceği Sebzevâr'a yerleşti ve 1153 yılında aynı yerde vefat etti. Marifet, *et-Temhîd*, IX. 340; Mustafa Öz, "Tabersî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/324.

2.1. Ebû Ca'fer et-Tûsî'de Nesih

Sadece orta dönem/birinci dirayet döneminin değil, sonraki dönemlerde Şîî-İmâmî tefsir geleneğindeki en meşhur müfessiri olan Ebû Ca'fer et-Tûsî, Bakara 2/106, Ra'd 13/39 ve Nahl 16/101. âyetlerini nesihle alakalı olarak değerlendirir. Bununla birlikte Ra'd 13/41 âyetin neshin dışında başka anlamlara gelme ihtimalinin bulunduğunu da söyler.⁴⁶ Ancak Tûsî nesihle ilgili görüşlerini daha ziyade tefsirine başlarken mukaddime kısmında ve Bakara 2/106 ile Nahl 16/101. âyetlerini izah ettiği sırada ele alır. Bu bağlamda her iki yerde de söze neshin sözlük anlamına yer vermekle başlar. Neshin lugatte, "bedel" ve "halef" ile nezâir olduklarını belirterek, "izâle", "yer değiştirme", "kopyalama" "yerine geçme" anlamlarına geldiğine işaret eder.⁴⁷ İstilahta ise, "Nâsîh, ilk nasla sabit olan bir hükmün benzerinin (misil) gelecekte yürürlükte kalmayacağına (zevâl) delalet eden şer'î bir delil olup şayet nâsîh denilen ve daha sonra gelen delil olmasaydı, önceki hüküm, ilk delil nede niyle yürürlükte kalmaya (sübut) devam edecekti."⁴⁸ şeklinde tanımlar.

Öncelikle Tûsî, bu tanımla nesih konusunda İslam geleneğinde beyanı merkeze alanların görüşünü paylaşır. Öte yandan bu tanımda neshedilen hükmün kendi değil, misli olduğunu vurgular. Buna göre "misil" lafzına yer vererek nesih ile bedânın birbiriyle karıştırılmasının önüne geçmeyi amaçlar. Nitekim İslam geleneğinde Kâdî Abdulcabbâr'dan Ebû Hüseyin Basrî, Kelvezânî ve Fahreddin er-Râzî 'ye kadar birbirinden farklı mezheplere bağlı âlimler yapıkları nesih tanımlarında kaldırılanın hükmün kendi değil, misli olduğunu belirtirler. Bununla neshin bedâyla karıştırılmasını engellemeyi amaçlarlar. Nitekim Tûsî bizzat kendi, "hükmün misli" şeklindeki kayda yer vermekle neshin bedâ ile karıştırılmasını engellemeyi amaçladığını vurgulamıştır.⁴⁹ Bu bağlamda nesih beyanı merkeze alan âlimlerin bunu, nesihle bedânın birbiriyle karıştırılmaması için geliştirdiklerini söylemek gerekir.

Tûsî, Kur'an'da nesih çeşitleriyle ilgili birbirinden farklı yaklaşımların bulunduğunu söyler ve bunların arasında sahih olanın ise neshi üç çeşit olarak benimseyenlerin yaklaşımı olduğunu ifade eder. Buna göre sahih nesih çeşitleri şunlardır: (ı) hükmün neshedilip lafzın bâkî kalması, (ıı) lafzın neshedilip hükmün bâkî kalması ve (ııı) hem lafzın hem de hükmün birlikte neshedilmesi şeklindedir. Bu itibarla Tûsî'nin nesih konusundaki yaklaşımıyla, klasik dönem Sünnî âlimlerinin yaklaşımının birbiriyle örtüştüğü görülür.⁵⁰

⁴⁶ Ebû Ca'fer b. Hasan b. Ali b. Hasan et-Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, tr.), 1/12, 390; 6/263-264, 426.

⁴⁷ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/12, 390; 6/426.

⁴⁸ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/12, 391.

⁴⁹ Bk. Tûsî, *et-Tibyân*, 1/12.

⁵⁰ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/13; 6/426.

Tûsî nesih çeşitleri arasında birinci kısma kocası ölen kadının bekleme iddetinin bir yıl olduğunu bildiren âyet⁵¹ ile necvâ âyetini,⁵² ikinci kısma recm âyetini⁵³ üçüncü kısma ise Hz. Âişe'den nakledilen, "Allah emzirmeyi on defa olarak nazil etti. Sonra on beş emzirme ile bunu neshetti. Daha sonra her ikisinin hem lafzını hem de hükmünü birlikte neshetti." şeklindeki rivayetini örnek olarak verir.⁵⁴

İslam geleneğinde "mehallün'nesih/neshin yeri" olarak bilinen konuya da temas eden Tûsî, içinde emir ve yasak ifadelerinin bulunduğu âyetlerde neshin cârî olduğuna ilişkin bir ittifakın bulunduğu dikkat çeker. Buna mukabil, haberi içerikli ifadelerde neshin cârî olup olmayacağı konusunda ihtilâfın bulunduğunu belirtir. Haberi ifadelerdeki konu, amelî hüküm veya değişime müsait bir nitelik taşıyorsa orada neshin gerçekleşebileceğini, çünkü böyle yerlerde haber ifade eden kullanımların emir anlamına geldiğini ifade eder. Sözelimi "...hac yapmak Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır", "...oraya giren güvende olur..."⁵⁵ ve "Boşanmış kadınlar üç ay hali boyunca beklerler..."⁵⁶ meâlindeki âyetleri bu hususta örnek olarak gösterir. Şöyle ki bu âyetlerde yer alan ifadelerin haberi formunda olmasına rağmen emir anlamında kullanıldıklarına dikkat çekerek neshin bu âyetlerde cârî olabileceğini vurgular. Ancak haberi formundaki âyetlerde Allah'ın sıfatları veya değişime uygun olmayan cinsler söz konusu olmuşsa nesih söz edilemez.⁵⁷

Nesih konusunda önem arz eden bir diğer konu, Kur'an'ın sünnetle neshedilip edilmeyeceği meselesidir. Bu konu hakkında hem fakihlerin hem de Şîf âlimlerinin arasında ihtilâflı olduğunu belirtir. Bununla birlikte güçlü ve isabetli olan görüşün ise sünnetin Kur'an'ı neshedebileceği şeklindeki görüş olduğunu vurgular.⁵⁸

2.2. Ebû Alî et-Tabersî'de Nesih

Orta dönemin diğer önemli müfessiri Tabersî'dir. O, Bakara 2/106 ve Nahl 16/101. âyetlerinin nesihle ilgili olduğunu,⁵⁹ Ra'd 13/39. âyetinin ise sekiz anlama geldiğini, bu anlamlardan birinin de nesih olduğunu belirtir.⁶⁰ Neshin luğat ve ıstilahî tanımı ve çeşitleri konusunda Tûsî'yle neredeyse aynı açıklamalarda bulunduğu⁶¹ bu hususlara tekrar girmeye gerek duymuyoruz.

⁵¹ el-Bakara 2/240.

⁵² el-Mücâdele 58/12.

⁵³ "والشيخ والشيخة اذا زنيا فارجموهما البتة، فانهما قضيا الشهوة جزاء بما كسبا نكالا من الله والله عزيز حكيم" Tûsî, *et-Tibyân*, 1/13.

⁵⁴ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/13.

⁵⁵ Âl-î İmrân 3/97.

⁵⁶ el-Bakara 2/228.

⁵⁷ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/13.

⁵⁸ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/396.

⁵⁹ Ebû Alî Fadl b. Hasen b. Fadl et-Tabersî, *Mecme'ü'l-beyan fî tefsîrül-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Ulûm, 1436/2005), 1/247-248; 6/151-152.

⁶⁰ Tabersî, *Mecme'ül-beyân*, 6/37-38.

⁶¹ Tabersî, *Mecme'ül-beyân*, 1/248.

Tabersî, Tûs'i'den farklı olarak va'd içeren, haber bildiren ve geçmiş ümmetlerin kıssalarını ele alan âyetlerde de neshin vaki olmayacağına dikkat çeker. Bu bağlamda nesih mahallinin sadece maslahata bağlı olarak değişebilen şer'î ahkâmıla ilgili alan olduğunu ifade eder.⁶² Buna göre Tabersî, konuyu genel olarak farklı şekilde izah etse de, iki müfessirin nesih anlayışları arasında büyük bir benzerliğin bulunduğu söylenebilir.

Kur'an'ın sünnetle neshedilip edilmeyeceği konusuna da temas eden Tabersî, bu konudada da Tûsî'nin görüşlerini paylaşır. Bakara 2/106. âyette Allah daha iyisini getirmeyi kendisine nisbet etmesi nedeniyle sünnete hakikat nisbet edilemeyeceğini, özellikle âyetin son kısmında yer alan, "Allah'ın gücünün her şeye hakkıyla yettiğini bilmez misin?" ifadesinden hareketle muciz olan Kur'an'ın kudreti kendisine mahsus kılındığı ve buna göre Kur'an'ın sünnetle neshedilemeyeceğini savunanların bulunduğuna dikkat çeker. Ancak o, Kur'an'ın sahihliği kesin olan sünnetle nesih edilebilir olduğunu daha tutarlı olarak gördüğünden bu iddia sahiplerinin görüşlerini isabetli görmez. Çünkü Tabersî'ye göre sünnet, tıpkı Kur'an gibi Allah'ın vahyi ve emridir. Dolayısıyla onun sahih hadisleri, tıpkı Kur'an gibi Allah'a nisbet edilebileceği görüşünü benimsediği söylenebilir. Bu bağlamda âyetin son kısmına göre, bir âyetin daha iyisi ve daha faydalısı ile neshetmeye ancak Allah'ın gücünün yettiğini belirtir. Bunun âyet veya sünnetle olması arasında bir farkın olmadığını savunur.⁶³

Öte taraftan Tabersî, nesih konusu ile Kur'an'ın mahlûk oluşu arasında bir bağlantı olduğunu düşünür. Ona göre Kur'an'da neshin bulunuyor olması, Kur'an'ın mahlûk ve Allah'tan ayrı bir olgu olduğuna delalet etmektedir. Çünkü kadim-ezelî olanda nesih vaki ol(a)maz. Dolayısıyla Kur'an Allah'ın kudretinde sadır olan bir fiildir; fiil ise ancak mahlûktur."⁶⁴ Böylece Tabersî, Kur'an'da neshin vaki oluşuyla Şî/îmâmiyye ekolüne ait bir görüş olan Kur'an'ın mahlûk oluşu arasında doğrudan bir bağlantı olduğuna kanaat getirir. Bu bağlamda Tabersî'nin Kur'an'da neshin vaki olmasıyla Kur'an'ın mahlûk oluşu arasında böylesi bir irtibat kurmasının gerisinde Müttezile ekolünün etkisinin bulunduğunu söylemek mümkündür.⁶⁵

Orta dönem, önceki dönemde kaleme alınan eserlerden farklı olarak bir de nesih çeşitleri ve Kur'an'ın sünnetle neshedilebileceği görüşü üzerinde durulmuştur.

3. SON DÖNEM/İKİNCİ RİVAYET DÖNEMİ

Hicrî X. ve XII. asırlara tekabül eden bu dönem, kıyas ve icthadın birer

⁶² Tabersî, *Mecme'ü'l-beyân*, 1/248.

⁶³ Tabersî, *Mecme'ü'l-beyân*, 1/249.

⁶⁴ Tabersî, *Mecme'ü'l-beyân* 1/249.

⁶⁵ Bk. Rıza Korkmazgöz, "Mu'tezile ve Şîa Arasında Fikri Bağlantı Meselesi: Tevhid İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebâr ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma", *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, (2018), 309-314.

bidat ve sapkınlık olarak görüldüğü ve dinî alanda yegâne kaynağın imamların ahbârı olduğu düşüncesinin yeniden yerleşik ve baskın hale geldiği bir dönemdir.⁶⁶ Ahbâriliğin yeniden tarih sahnesine çıktığı bu dönemde yetişen müfessirlerin bazılarının adını daha önce zikretmiştik. Burada görüşlerine yer verilecek müfessirler Feyz-i Kâşânî⁶⁷ ile Ebû Hâşim el-Bahrânî⁶⁸ olacaktır.

3.1. Feyz-i Kâşânî’de Nesih

Feyz-i Kâşânî’nin tefsir eserinin girişinde bir mukaddime bulunur. Bu mukaddimelerin dördüncüsünde, “Ebi Abdullah’tan, nâsîh sabit olup kendisi ile amel edilen, mensûh ise onu neshden gelinceye kadar kendisi ile amel edilendir.” Bir başka rivayette ise “Nâsîh sabit olan, mensûh ise sona erendir.”⁶⁹ şeklindeki rivayetleri aktararak değinir ve bunun dışında başka bir açıklamada bulunmaz.

Feyz-i Kâşânî ‘nin nesihle ilgili oldukları kabul edilen Bakara 2/106, Ra’d 14/39 ve Nahl 16/101. âyetlerde de neshe atıfta bulunduğu görülür. Ancak usûlî selefleri Tûsî ve Tabersî’nin aksine neshin tanımı ve çeşitlerine hiç değinmez. Böylece Ahbârî selefleri Ayyâşî ve Kummî gibi neshe sadece rivayetler üzerinden temas eder.⁷⁰ Ayyâşî ve Kummî tarafından nesih edildiği kabul edilen bazı âyetleri aktararak neshin sadece hükmün vucubiyetini ortadan kaldırdığını, hükmün cevazlığının ise hâlâ devam ettiğini ileri sürer.⁷¹

Yine bir başka âyette geçen “...İnsanlara güzel söz söyleyin...”⁷² ifadesinin, zimmet ehli hakkında nazil olduğunu belirtir. Ayyâşî’ye göre bu âyet, “Kendilerine kitap verilenlerden, Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, Allah’ın ve Resûlü’nün haram kıldığını haram tanımayan ve hak dini (İslam’ı) din edinmeyenlerle, küçük düşürülüp cizyeyi kendi elleriyle verinceye kadar savaşın.”⁷³

⁶⁶ Öztürk, “Şîî-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri”, 262.

⁶⁷ Tam adı, Mollâ Muhsîn Muhammed b. Şâh Murtazâ b. Şâh Mahmûd-ı Kâşânî olan Feyz-i Kâşânî h. 1006 veya 1007/1599 yılında Kâşân’da doğmuştur. İlk eğitimini Şîî düşüncenin hâkim olduğu bir ortamda alan Kâşânî, yirmi yaşında İsfahân’a yerleşmiş ve Mollâ Sadra’nın ilmi halkalarına katılmıştır. Tüm eserlerinde Mollâ Sadra’nın etkisi gözükken Feyz-i Kâşânî, tasavvufî yönü hocasından ağır basmıştır. Üç hacimde tefsir telif eden Kâşânî, bu eserleri büyükten küçüğe doğru Sâfi, Esafi ve Musaffi olarak adlandırmıştır. Bk. Ma’rifet, *et-Temhîd fi ‘Ulûmî’l-Kur’ân*, 9/266; Hamit Algar, “Feyz-İ Kâşânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/520-522.

⁶⁸ Bahreyn’de dünyaya gelen Seyyid Hâşim el-Bahrânî, ilk eğitimini Bahreyn’de babasından alır. Ardından Necef’e gider ve orada Fahreddin et-Turayhî ve Abdülazîm b. Seyyid Abbas Esterâbâdî gibi âlim ve muhaddislerden dersler alır. Oradan da Horasan’a giden Bahrânî burada bir müddet müderrislik yaptıktan sonra, çeşitli idari görevleri de deruhte eder. İlim ve idari görevlerle yaşamını sürdüren Bahrânî 1698’de Bahreyn’de vefat eder. Bk. Mustafa Öz, “Bahrânî, Hâşim b. Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-1/163.

⁶⁹ Molla Muhammed Muhsin b. Şâh Murtazâ b. Şâh Mahmud-i Kâşânî, *Tefsîru’s-sâfi* (Beirut: Müessesetü’l-A’lami li’l-Metbuât, 1429/2008), 1/25.

⁷⁰ Feyz-i Kâşânî, *Tefsîru’s-sâfi*, 1/132; 2/327.

⁷¹ Feyz-i Kâşânî, *Tefsîru’s-sâfi*, 1/160, 313.

⁷² el-Bakara 2/83.

⁷³ et-Tevbe 9/29.

meâlindeki âyet ile neshedildiği, Kummî'ye göre ise, "...müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün..."⁷⁴ âyetiyle neshedildiğini aktaran Kâşânî, bu âyetin hükmü Yahudiler ve öldürülmesi emredilen zimmet ehli hususunda mensûh, diğer insanlar hususunda da ise muhkem olduğunu ifade eder.⁷⁵

Görüldüğü üzere Kâşânî, usûlî seleflerinin aksine, ahbarî selefleri gibi, nesih konusuna rivayetler bağlamında değinir ve bunun dışında neshin mahiyeti ve çeşitleri hakkında herhangi bir açıklamada bulunmaz. Mensûh âyetler hususunda da selefleri Ayyâşî ve Kummî gibi rivayetleri nakletmekle yetinir. Bununla birlikte yukarıda yer alan iki âyette olduğu gibi, zaman zaman çıkarım ve tercihlerde bulunduğu da rastlanır.

3.2. Seyyid Hâşim el-Bahrânî'de Nesih

Bahrânî'nin tefsirinde, tıpkı Feyzî Kâşânî'nin tefsirinin başında olduğu gibi, rivayetlerle açıklanan bir mukaddime bulunur. Bu mukaddimelerin başlığından biri de "Kur'an'ın zahiri, batını, âmmı, hâsı, muhkemi ve muteşabihi-nin olduğu ve bunları sadece Hz. Peygamber (s.a.s) ve onun Ehl-i Beyti tarafından bilinebileceği, çünkü ilimde derinleşenlerin bunlar olduğu bâbı" şeklindedir. Burada mezkûr meseleler hakkında nekledilen rivayetlere yer verir ve bunun dışında başka da bir açıklamada bulunmaz. Yer verdiği rivayetlerden bir kısmı şöyledir: "Nâsîh sabittir ve kendisiyle amel edilendir. Mensûh ise nâsîh gelinceye kadar kendisiyle amel edilendir.", "Kur'an nâsîh ve mensûh olarak nazil olmuştur."⁷⁶

"Biz bir âyeti neshedersek veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir." meâlindeki el-Bakara 2/106. âyeti izah ederken nesih ve çeşitleri vb. hakkında hiçbir açıklamada bulunmadan sadece rivayetlerle yetinir. Bu rivayetlerden biri İmâm Askerî'den nakledilmekte olup özetle şöyledir: Bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırırız veya yazısını kaldırmak ve kalbinde sakalanını izale etmek sûretiyle unutturursak ondan daha hayırlı olanı getiririz. Yani ikinci gelen âyet/hüküm, ilk ve mensûh olan hükümden sevap ve maslahatınıza uygun olması bakımından kadri daha yücedir.⁷⁷

İkinci rivayet Ayyâşî'den nakledilmektedir ki bu rivayete Ayyâşî'nin yaklaşımını açıklarken yer vermiştik. Üçüncü rivayet ise Amr Yezîd yoluyla Ebû Abdullah'tan nakledilir. Bu rivayete göre âyette yer alan "ما ننسخ من آية أو مثلها ننسخها نأت بخير منها أو مثلها" âyetinde altı çizili olan "elif" ve "vâv", yani "و" edatı âyette bulunmamakta ve âyet, "biz bir imamı öldürür veya onu unutturursak onun sulbundan ondan daha hayırısını veya benzerini getiririz." anlamına

⁷⁴ et-Tevbe 9/5.

⁷⁵ Feyz-i Kâşânî, *Tefsîru's-sâfi*, 1/113.

⁷⁶ Hâşim b. Süleymân b. İsmâîl b. Abdilcevâd el-Hüseynî Bahrânî, *el-Burhân fi tefsîri'l-Kur'an*, thk, Heyet (Beyrut: Müessesetü'l-A'lamî, 2006), 1/49-50.

⁷⁷ Bahrânî, *el-Burhân*, 1/303.

gelmektedir. Böylece daha önce Kummî tarafından yer verilen rivayete Bahrânî de yer vermiş olur. Tüm bu rivayetlerin içerdiği bilgiler, bu âyetleri bambaşka bir mecraya çekmekte ve Kur'an'ın tahrif edildiği izlenimine sebep olmaktadır.⁷⁸

Bu âyette ayrıca, recimle ilgili bir rivayete de atıfta bulunulur. Söz konusu rivayete göre Kur'an'da recim bulunmaktadır, zira Allah, "Yaşlı erkek ve yaşlı kadın zina ettiğinde onları recmedin" buyurmuştur.⁷⁹ Bu rivayetten hareketle onun, "lafzı mensûh, hükmü bâkî" şeklindeki nesih anlayışını kabul ettiği söylenebilir.

Bahrânî, "Biz bir âyeti değiştirip yerine başka bir âyet getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini gayet iyi bilir- onlar Peygamber'e, "Sen ancak uydu-ruyorsun" derler. Hayır, onların çoğu bilmezler." meâlindeki Nahl 16/101. âyeti izah ederken, Kummî'nin naklettiği rivayete yer verir. Buna göre bir âyet neshedildiğinde Hz. Peygamber'in (s.a.s) müşrikler tarafından Allah'a iftira etmekle suçlandığı, bunun üzerine Allah'ın "Kutsal Ruh bunu Rabbin katından hak olarak indirdi." meâlindeki Nahl 16/102. âyetini indirerek bu suçlamayı reddettiği ifade edilmektedir.⁸⁰ Buna göre Bahrânî, tıpkı Kummî gibi bu âyeti nesih bağlamında değerlendirir.

Görüldüğü üzere Bahrânî, tıpkı Feyzî Kâşânî gibi âyetlerin izahında neshin tanımı ve çeşitleri, Kur'an'ın sünnetle neshedilip edilemeyeceği vb. hususlarda herhangi bir açıklamada bulunmamış, daha ziyade imâmlardan nakledilen rivayetlerle yetinmiştir. Yer verdiği rivayetlerde de neshin nasıl cârî olduğu ve çeşitleri konusunda herhangi bir bilgi içermemektedir. Bununla birlikte söz konusu rivayetlerden neshin çeşitleri arasında "lafzı bâkî, hükmü mensûh" kısmının açıkça bulunduğunu, "hükmü bâkî, lafzı mensûh" kısmının ise işaretlenmediği söylenebilir. Ayrıca tefsir eserlerinde nesih hakkında açıklama yapmayıp kendilerini rivayetlerle sınırlandırsalar da Tûsî ve Tabersî gibi düşünmekte oldukları muhtemeldir.

4. SON DÖNEM/İKİNCİ DİRÂYET DÖNEMİ

Şîf tefsir tarihinde ikinci rivayet dönemi hicri 12. asrın sonuna kadar sürmüştür. Bu asrın ikinci yarısından itibaren bazı ılımlı Ahbârî ulemânın uzlaşmacı tutumu sayesinde Usûl düşünce yeniden etkili bir hale gelmeye başlamıştır. Bu süreçte bazı Ahbârî şahsiyetlerin Ahbârîliği yeniden ihya etme girişimleri olmuşsa da bu gayretler beklenen sonucu vermemiş, usûl düşünce Şîf-İmâmî geleneğinde hâkim düşünce haline gelmiş ve bu hâkimiyetini günümüze kadar etkin bir şekilde sürdürmüştür. Bu durumun sonucunda da tefsirde dirayet geleneği yeniden canlanmış ve birçok tefsir telif

⁷⁸ Bahrânî, *el-Burhân*, 1/303-304.

⁷⁹ Bahrânî, *el-Burhân*, 1/304.

⁸⁰ Bahrânî, *el-Burhân*, 4/484.

edilmiştir.⁸¹ Bu dönemde, diğer dönemlerde olanın aksine iki müfessirin değil, Cevâd Muğniyye, Muhammed Hüseyin Tabâtabâî ve Seyyid Ebu'l-Kâsım el-Müsevî el-Hûî şeklinde üç müfessirin nesihle ilgili görüşlerine yer verilecektir.

4.1. Muhammed Cevâd Muğniyye'de Nesih

Lübnan'da yetişmiş çağdaş dönem Şîî âlimlerden Muhammed Cevâd Muğniyye, Bakara 2/106, Ra'd 13/39 ve Nahl 16/101. âyetlerinin nesihle alakalı olduğu ifade eder.⁸² Bakara 2/106. âyetinde ahkâmda neshin cari olduğunu, bu anlamda İslam şeriatının kendinden önceki İsevî ve Musevî şeriatlarını neshettiğini ifade eder. Ayrıca Kur'an'daki ahkâmda da neshin vaki olduğunu, kıblenin Beytülmakdis'ten Kâbe'ye doğru çevrilmesini de bu konuda örnek olarak gösterir.⁸³

Neshi, "Zâhirinin şer'î hükmün tüm zamanlarda sabit, devamlı ve sürekli bir şekilde geçerli olacağına delalet eden bir delilin, kendisiyle belirli bir süre amel edildikten sonra, başka bir delilin gelip, daha önce devamlı ve sürekli olduğu düşünülen hükmün aslında belli bir zaman için geçerli olduğunu ortaya çıkarmasıdır. Çünkü maslahat, o hükmün devamlı sabit olacağını değil, belli bir zaman için geçerli olacağını gerektirmiştir."⁸⁴ şeklinde tarif eden Muğniyye, bu tanımla İslam geleneğinde nesih beyanı esas alanların görüşünü paylaşır.

İslam geleneğinde Kur'an'da üç çeşit neshin cari olduğuna atıfta bulunan Muğniyye, bunları sırasıyla şunlar olduğunu kaydeder: (i) âyetin hem okunmasının hem de hükmünün neshedilmesi ki bunda hem lafız hem de hüküm birlikte yürürlükten kaldırılır. (ii) âyetin hükmünün değil, okunmasının nesih edilmesi ki bunda âyetin lafzı kaldırılmış hükmü uygulamaya devam edilir. (iii) âyetin hükmü neshedilmiş olup lafzının okunmaya devam ediyor olmasıdır. Yani âyet hala okunmaya devam etmekle birlikte barındırdığı hükümden kimse sorumlu tutulmamaktadır.⁸⁵

Neshin kısımlarını bu şekilde sıraladıktan sonra, birinci ve ikinci maddedeki nesih çeşitlerinin Kur'an'ı noksan ve tahrif edilmiş bir kitap olarak anlaşılmasına neden olacağını gerekçe göstererek onların Kur'an'da bulunmadıklarını savunur. Üçüncü maddedeki nesih çeşidinin ise Kur'an için hem câiz, hem de Kur'an'da neshin vaki olduğuna ve bununla ilgili birçok âyetin bulunduğu dikkat çeker.⁸⁶ Bu kapsamda meâlen, "*İçinizden ölüp, eşler bırakacak olanlar, evlerinden çıkarılmaksızın, senesine kadar eşlerinin geçimini*

⁸¹ Bk. Öztürk, "Şîî-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri", 264.

⁸² Muhammed Cevâd b. Mahmûd b. Muhammed b. Mehdî Muğniyye el-Âmilî, *et-Tefsîrü'l-kâşif*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1990), 1/168-170; 4/415-416; 552-553.

⁸³ Muğniyye, *et-Tefsîrü'l-kâşif*, 1/169.

⁸⁴ Muğniyye, *et-Tefsîrü'l-kâşif*, 1/169.

⁸⁵ Muğniyye, *et-Tefsîrü'l-kâşif*, 1/169-170.

⁸⁶ Muğniyye, *et-Tefsîrü'l-kâşif*, 1/170.

sağlayacak şeyi vasiyet etsinler” Bakara 2/240,⁸⁷ “Kadınlarınızdan zina edenlere, bunu isbat edecek aranızdan dört şahid getirin, şahadet ederlerse, ölünceye veya Allah onlara bir yol açana kadar evlerde tutun” Nisâ 4/15⁸⁸ ve “Onların söylediklerine sabret, yanlarından güzellikle ayrıl” Müzemmil 73/10⁸⁹ âyetlerini mensûh âyetler arasında olduğunu ifade eder.

Muğniyye, Müslüman âlimlerin kahir ekseriyetinin de mezkûr görüşte olduğunu, bu konuda müstakil eserlerin kaleme alındığını belirtir ve Mısırlı âlim Mustafa Zeyd’in “*en-Nâsîh ve’l-Mensûh*” adlı eserini bu konuda örnek gösterir.⁹⁰

Kur’an’ın sünnetle neshedilip edilemeyeceği konusuna da değinen Muğniyye, Kur’an’ın sünnetle neshedilmesinin mümkün olduğunu söyler. Ancak âyeti neshedecek hadislerin mütevatir seviyesindeki hadisler olması gerektiğini, ahâd hadislerin âyetleri nesih edemeyeceğini ifade eder.⁹¹

Ra’d 14/39. âyetini izah ederken Tabersî’nin âyette geçen, “mehâ/محي” kelimesi hakkında sekiz görüşten bahsettiğine dikkat çeken Muğniyye, bu ifadenin bir şeriatın kendinden önceki şeriatleri neshetmesi veya kıblenin Beytülmakdis’ten Kâbe’ye çevrilmesi gibi bir şeriatte yer alan bazı hükümlerin neshedilmesi anlamında olabileceğini ifade eder. Âyette yer alan “isbât/اثبات” ifadesinin de bir hükmün kıyamete kadar yerleşik olması anlamına geldiğini belirtir. Buna göre âyetin temel anlamının da Allah’ın maslahat ve hikmete binaen bazı hükümleri veya tüm hükümleri bâkî bırakması veya nesihetmesi olduğunu vurgular.⁹²

Nahl 16/101. âyetinin tefsirinde ise müşriklerin bazı hükümlerde yapılan değişikliklerin farkına vardığını ve bu yüzden de Hz. Peygamber’i (s.a.s) iftira ve yalancılıkla suçladıklarını ve âyetin müşriklerin bu suçlamalarını boşa çıkarmak için nazil olduğunu belirtir. Ayrıca bazı sınırlı süreli hükümlerin vazedilip sürelerinin dolduğunda yürürlükten kaldırılmalarının hikmet ve maslahata uygun ve gerekli olduğunu ifade eder.⁹³

Tüm bu açıklamalara göre Muğniyye maslahat ve hikmetin bir gereği olarak neshin Kur’an’da vâki olduğu, bunun hem âyetlerle hem de mütevatir sünnetle gerçekleşebileceği görüşündedir. Bununla birlikte nesih konusunda orta dönemdeki selefleriyle farklı bir yaklaşımı benimser. Şöyle ki selefleri üç kısma ayırdıkları tüm nesih çeşitlerinin Kur’an’da cârî olduğunu kabul ederken, Muğniyye ise bu taksimde yer alan kısımlardan sadece “lafzî bâkî hükmü mensûh” kısmını kabul etmiştir.

⁸⁷ Bk. Muğniyye, *et-Tefsîrû’l-kâşif*, 1/370-371.

⁸⁸ Bk. Muğniyye, *et-Tefsîrû’l-kâşif*, 2/271.

⁸⁹ Bk. Muğniyye, *et-Tefsîrû’l-kâşif*, 7/449.

⁹⁰ Muğniyye, *et-Tefsîrû’l-kâşif*, 1/170.

⁹¹ Muğniyye, *et-Tefsîrû’l-kâşif*, 1/170.

⁹² Muğniyye, *et-Tefsîrû’l-kâşif*, 4/415-416.

⁹³ Muğniyye, *et-Tefsîrû’l-kâşif*, 4/552-553.

4.2. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî'de Nesih

İran'da yetişmiş önemli âlimlerinden Tabâtabâî, neshin fakihler tarafından şöyle tanımlandığını kaydeder: "Bir hükmün süresinin sona erdiğini, uygulama süresinin bittiğini açıklanmasıdır."⁹⁴ Bu itibarla nesihte ref' ve izaleyi değil, beyanı merkeze alanların görüşünü paylaşır.

Öncelikle Tabâtabâî'nin Bakara 2/106, Ra'd 13/39 ve Nahl 16/101. âyetlerini nesihle ilgili olduğunu vurgular, bununla birlikte Ra'd 13/39. âyetinin anlam alanını nesihle sınırlı görmez.⁹⁵ Bu kapsamda Nahl 16/101. âyetinin izahında maslahatın değişmesi sebebiyle Kur'an'daki hükümlerin neshedilmesi Müslümanların imanlarının üzerinde sabit kalmalarını sağlamakta olduğunu belirtir.⁹⁶ Bu âyetin ayrıca Mekkeli müşriklerin nesih sebebiyle Hz. Peygamber'e (s.a.s) yönelttikleri ithamları savmak için nazil olduğunu ve bu müşriklerin nesih konusunu Yahudilerden öğrenmiş olduklarını ifade eder.⁹⁷

Tabâtabâî klasik dönemdeki (ı) hem metnin hem de hükmün birlikte mensûh, (ıı) hükmün bâkî, metnin mensûh, (ııı) metnin bâkî, hükmün mensûh şeklindeki nesih çeşitlerine dikkat çeker ve bunların arasında sadece üçüncü maddede yer alan nesih çeşidinin makbul olabileceğini savunur. Diğer iki maddedeki nesih çeşitlerini ise şiddetle reddeder. Zira hükmü bâkî ya da mensûh olsun, metnin nesholdüğü iddiasının kabul edilemez olduğunu, zira bu kabulün beraberinde telafisi mümkün olamayacak tehlikeleri de getireceğini savunur. Ona göre herhangi bir âyetin lafzının mensûh olduğunu ileri sürmek Kur'an'ın tahrif edildiğini söylemekten daha tehlikelidir. Aciz bırakan, meydan okuyan, hak ile batılı tefrik eden, yol gösteren ve çelişki barındırmayan Kur'an'ın, metnin neshedildiğini iddia etmek Kur'an'ın bu özellikleriyle çelişeceğini savunur. Tabâtabâî, metnin nesih edildiğiyle ilgili rivayetlerin de Kur'an'la çeliştiğini belirtir ve Kur'an'da neshin, metninde değil hükümlerinde söz konusu olduğunu ifade eder.⁹⁸

Yukarıdaki açıklamalara göre Kur'an'ın Kur'an'la neshedilebileceği görüşünü kabul ettiği anlaşılan Tabâtabâî'nin söz konusu âyetlerde Kur'an'ın sünnetle neshedilip edilemeyeceği konusuna temas etmediği görülür. Ancak tefsir çalışmasının farklı yerlerinde bu konuya işaret eder. Bu çerçevede Mâide 5/6. âyette ayakların yıkanmasıyla ilgili kısmını açıklarken bazı rivayetlere dikkat çeker. Bu rivayetlere göre Cebrail abdestte ayakların meshedilmesiyle ilgili hüküm getirmiş, fakat sünnet ayakların yıkanması gerektiğine hükmetmiştir. Buradan hareketle de Kur'an'ın sünnetle neshedebileceği görüşüne ulaşıldığına dikkat çeker. Bu izahlara yer verdikten sonra,

⁹⁴ Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî, *el-Mizân fî tefsiri'l-Kur'an*, thk. Şeyh Hüseyin A'lemî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lamî li'l-Matbuât, 1417/1997), 1/246.

⁹⁵ Bk. Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1/246-247; 11/377-378; 12/345-348.

⁹⁶ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 12/347.

⁹⁷ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 12/345.

⁹⁸ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 12/115.

Kur'an'ın sünnetle neshedilip edilemeyeceği işinin tefsirin değil, usûlun/mededolojinin alanına giren bir konu olduğunu söyler. Ardında da bu konuyu açıklığa kavuşturma işinin tefsircilere değil, usûlculere ait bir görev olduğunu ifade eder ve Kur'an'ın sünnetle neshedilebileceği veya neshedilemeyeceği konusunda ilave bir izahatta bulunmaz.⁹⁹

Nisâ 4/24. âyetini izah ederken ise Kur'an'ın sünnetle neshedilip edilemeyeceği konusundaki görüşünün ne olduğuna ilişkin bir ipucu verir. Mut'a nikâhının konu edildiği bu âyetin sünnetle neshedildiği görüşünü savunan bazı âlimlerin bulunduğunu söyleyen Tabâtabâî, bu görüşün batıl ve isabet-siz olduğunu ileri sürer. O bu konuda mütavâtir bazı rivayetlerin bulunduğunu ve bu rivayetlerde sahih haberlerin Kur'an'a arz edilmesi gerekmete olduğunu ifade eder. Şayet bu habeler Kur'an'a mutabıksa kullanılmalı, Kur'an'a aykırıysa terkedilip atılmalıdır.¹⁰⁰ Bu itibarla sünnetin Kur'an'a uygunluk göstermemesi halinde sünnetin Kur'an'ı neshettiğine değil, İslam'a aykırı olduğuna hükmedilmesi gerektiğine, dolayısıyla sünnetin Kur'an'ı neshedemeyeceğine işaret eder.

Keza Nisâ 4/15-16. âyetlerin izahında da bu âyetler mûcibince kadınların zina etmeleri halinde evlere hapsedilmeleri gerektiğinin buyrulduğuna, bilahare bu cezanın yerini recme bıraktığına değinir. Tabâtabâî, Ebû Ali el-Cübbâî'nin (ö. 303/916) bu durumu Kur'an'ın sünnetle neshedilmesi olarak açıkladığını ifade eder, ancak onun bu görüşünün fasit olduğunu ifade eder.¹⁰¹ Dolayısıyla Tabâtabâî'nin bu açıklamalarından selefleri Tûsî ve Tabersî'nin, hatta çağdaşı Muğniyye ile Hûî'nin aksine Kur'an'ın sünnetle neshedilmeyeceği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

4.3. Seyyid Ebu'l-Kasım el-Mûsevi el-Hûî'de Nesih

Irak Necef kentinin önemli mercii taklidlerinden biri olan Hûî, neshi, ister teklifi isterse vaz'î hüküm olsun, şeriatta sabit olan bir hükmün vakti dolunca kaldırılması olarak tanımlar.¹⁰² Bu itibarla diğer selefleri gibi, nesihte beyanı merkeze alanların görüşünü benimser.

Neshin aklen de mümkün olduğunu ifade eden Hûî, bunu Müslüman olsun yahut olmasın akli başında herkesin kabul edeceğini vurgular. Bununla birlikte Hristiyan ve Yahudilerin buna karşı çıkıp neshin aklen mümkün olmadığını sadece iddia ettiklerini ve onların bu konuda örümcek ağından da zayıf olan bir şüpheye dayandıklarını ileri sürer.¹⁰³

⁹⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 5/229.

¹⁰⁰ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/282.

¹⁰¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/242.

¹⁰² Seyyid Ebu'l-Kasım el-Mûsevi el-Hûî 1899 yılında İran'ın Hûî şehrinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini doğduğu kentte alan Hûî, 1912 yılında Necef'e eğitim görmek için gitti. Necef'te eğitimini tamamladıktan sonra da vefat tarihi olan 1992'ye kadar orada kalarak müdderislik yapmıştır.

¹⁰³ Seyyid Ebu'l-Kasım el-Mûsevi el-Hûî, *el-Beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Kum: Dâru's-Sakaleyn, 1418), 277.

Diğer şeriatların İslam şeriatıyla neshedildiğini ifade eden Hûî, İslam şeriatında da neshin vaki olduğunu ve Müslümanlar arasında bu konuda bir ihtilâfın bulunmadığını belirtir. Kiblede meydana gelen yön değişimini de bu konuda örnek olarak gösterir.¹⁰⁴

Nesih çeşitlerine de değinen Hûî, lafzın neshedildiği ve hükmün baki kaldığı nesih çeşidinin bizzat Kur'an'ın tahrif edildiği anlamına geldiğini ve bu hususta dayanak olarak kullanılan tüm rivayetlerin ahâd seviyede olduğunu ve ahâd seviyesindeki haberlerin ise bu konuda tercih edilmeyeceklerini belirtir. Hem lafzın hem de hükmün neshedildiği nesih çeşidine de değinen Hûî, bu nesih çeşidinin de tıpkı önceki nesih çeşidi gibi değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder.¹⁰⁵

Lafzı bâkî hükmün mensûh şeklindeki üçüncü ve son nesih çeşidine de yer veren Hûî, bu çeşidin müfessirler arasında meşhur olduğuna, hakkında müstakil eserlerin kaleme alındığına ve bu müelliflerin arasında Ebû Cafer en-Nehhâs (ö. 338/950) ve Muzaffer el-Fârisî (ö. [?]) gibi isimlerin bulunduğu atıfta bulunur.¹⁰⁶

Kur'an'da mensûh âyetlerin olduğuna karşı çıkan bazı mühakkik âlimlerin bulunduğunu ve bu âlimlerin bu nesih çeşidine de muhalif olduğunu belirten Hûî, Kur'an'da sabit olan hükümlerin neshedilişini üç başlıkta değerlendirir.¹⁰⁷

1. Kur'an'da sabit olan hükmün, mütevâtir sünnetle veya içinde masum imamın da bulunduğu kat'i icma' ile neshedilmesi. Bu kısımda aklen ve naklen bir problemin olmadığını belirtir.¹⁰⁸

2. Kur'an'da sabit olan hükmün, mensûh edilen hükmü gözetken ve o hükmün kaldırıldığını açıklayan başka bir âyetle neshedilmesidir. Bu kısımda herhangi bir problemin bulunmadığını belirtir ve Necvâ âyetini bu konuda örnek olarak gösterir.¹⁰⁹

3. Kur'an'da sabit olan hükmün, önceki hükmü gözetmeksizin ve kaldırıldığını açıklamaksızın başka bir âyetle neshedilmesidir. Bu kısım hakkında Hûî, âyetler arasında sadece çelişki görülmesinden kaynaklandığını, buradan hareketle ilk âyetin mensûh, sonraki âyetin de nâsîh olduğu gerekli olduğunu ifade etmektedir. Ancak Hûî "Hâla Kur'an üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı."¹¹⁰ âyetinden hareketle böyle bir neshin Kur'an'da vaki

¹⁰⁴ Hûî, *el-Beyân*, 283.

¹⁰⁵ Hûî, *el-Beyân*, 284.

¹⁰⁶ Hûî, *el-Beyân*, 284.

¹⁰⁷ Hûî, *el-Beyân*, 284.

¹⁰⁸ Hûî, *el-Beyân*, 285.

¹⁰⁹ Hûî, *el-Beyân*, 285.

¹¹⁰ en-Nisâ 4/82.

olmadığını ileri sürerek söz konusu yaklaşımı isabetli görmemiştir.¹¹¹

Hûî'ye göre bu görüşü savunan müfessirler neshe konu olan âyetlerin manasını gereği gibi kavrayamamışlardır. Şöyle ki bu müfessirler söz konusu âyetlerin arasında çelişki olduğunu sanarak bu çelişkiyi ortadan kaldırmak için önce inen âyetleri mensûh, daha sonra inenleri de nâsîh olarak değerlendirmişlerdir. Hatta hâs-âm, mukayyed-mutlak ilişkisi olan âyetlerde bile önce ineni mensûh, sonra ineni de nâsîh olduğu sonucuna varmışlardır. Bunun böyle olmasının nedenini Hûî, söz konusu müfessirlerin neshin ıstılâhî anlamının oluşumundan önce yaygın olarak kullanılan luğavî anlamıyla karıştırmalarına bağlar.¹¹²

Hûî, Ebû Bekir en-Nehhâs'ın *en-Nâsîh ve'l-Mensûh* adlı eserinden hareketle neshedildiği iddia edilen ve sayısı 138 ulaşan âyetlerden 36 âyeti tek tek tahlil eder. Nihayetle Necvâ âyeti olarak bilinen Mücâdele 58/12'nin haricindeki âyetlerin nesihle alakasının bulunmadığını ifade eder.¹¹³

SONUÇ

Nesih meselesi, İslam'ın ilk dönemlerinden çağdaş döneme kadarki süreçte Sünnî müfessir ve âlimleri meşgul ettiği gibi Şîî müfessir ve âlimleri de meşgul etmiştir. Bu, ilk dönemden çağdaş döneme kadarki tüm süreçte nesihle ilgilinmeleri ve bu konuda müstakil eserler kaleme almalarından da anlaşılmaktadır.

Dört döneme ayırdığımız Şîî-İmâmî tefsir geleneğinde neshe yönelik üç yaklaşımdan söz etmek mümkündür. Birincisi, "İlk Dönem/Birinci Rivayet Dönemi" âlimlerinden Ayyâşî ile Kummî, "Son Dönem/İkinci Rivayet Dönemi" âlimlerinden Feyz-i Kâşânî ile Bahrânî'nin sadece rivayetlerle yetinen yaklaşımıdır. Bu iki dönemdeki nesih anlayışının birbirine paralel olduğu görülmüştür. Buna göre "İlk Dönem/Birinci Rivayet Dönemi" ile "Son Dönem/İkinci Rivayet Dönemi"ndeki müfessirler neshin Kur'an'da vaki olduğuna ilişkin rivayetlere yer vermiş, ancak nesih çeşitlerine ve Kur'an'ın sünnetle neshedilip edilmeyeceğine değinmemişlerdir. Bununla birlikte Kummî

¹¹¹ Hûî, *el-Beyân*, 285.

¹¹² Hûî, *el-Beyân*, 286.

¹¹³ Hûî, *el-Beyân*, 275, 286-380. Hûî, "Ey iman edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin. Sizin için en iyi ve en nezih davranış budur. Şayet bulamazsanız, bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir." mealindeki necvâ âyetinin hem fakir fukara için bir gelir kapısı açmak, hem de Hz. Peygamber'in (s.a.s) ardı arkası kesilmeyen görüşme isteklerinin azaltılıp rahat bir nefes alması için nazil olduğunu belirtir. Nitekim bu âyet nazil olduktan sonra, Hz. Ali dışında insanların genelinin mal sevgisi sebebiyle sadaka vermekten imtina edip Hz. Peygamber'le (s.a.s) görüşmekten vazgeçtiklerini söyler. Bilahare bu âyetin genel bir maslahatın kaçırılmasını önlemek için daha özel bir masalahat olan Hz. Peygamber'le (s.a.s) görüşmek için getirilen sadakanın vucûbiyetini kaldırmış olduğunu ifade eder. Ayrıca görüşme sadakasının meşru olmasıyla Allah'ın kulları üzerindeki minnetinin ortaya çıktığını, Müslümanların Hz. Peygamber'le görüşmeyi önemsemediklerinin anlaşıldığını ve Hz. Ali'nin diğer insanlara göre konununun da öğrenilmiş olduğunu ileri sürer. Bk. Hûî, *el-Beyân*, 374-376.

ile Feyz-i Kâşânî zina eden yaşlı kadın ve erkeklerin recmedilmesi gerektiğine ilişkin rivayetlere yer vererek nesih çeşitleri arasında yer alan “lafzı mensûh, hükmü bâkî” şeklindeki nesh çeşidine işaret ettikleri söylenebilir.

İkinci yaklaşım, “Orta Dönem/Birinci Dirayet Dönemi”nde yaşayan Tûsî ve Tabersî'nin nesih beyanı merkeze aldıkları yaklaşımdır. Bu dönemde nesih çeşitleri, Sünnî geleneğinde olduğu gibi “lafzı bâkî, hükmü mensûh”, “lafzı mensûh hükmü bâkî” ve “hem lafzı hem de hükmü mensûh” şeklinde üç kısma taksim edilmiştir. Ayrıca Kur'an'ın sünnetle neshedilip edilmeyeceği meselesi de ele alınmış ve Kur'an'ın mütevâtir sünnetle neshedilebileceği görüşü savunulmuştur. Böylece bu dönemdeki nesih anlayışıyla klasik dönem Sünnî geleneğindeki nesih anlayışı birbirine tamamen paralellik arz eder.

Üçüncü yaklaşım, “Çağdaş Dönem/İkinci Dirayet Dönemi”nde olan ve nesih beyanı merkeze alındığı yaklaşımdır. Bu dönemde ilk iki dönemin aksine nesih konusunda bazı değişimlerin meydana geldiği bir dönemdir. Bu dönemde yaşayan müfessirlerden Muğniyye, Tabâtabâî ve Hûî'nin nesih çeşitleri arasında yer alan “lafzı mensûh, hükmü bâkî” ile “hem lafzı hem de hükmü mensûh” şeklindeki nesih çeşitlerinin Kur'an'ın tahrif edildiği anlamına geldiğini gerekçe göstererek Kur'an'da bu tür nesihlerin bulunmama- cağı görüşünü savunmuşlardır. Nesih çeşitleri arasında sadece “lafzı baki, hükmü mensûh” şeklindeki kısmın kabul edilebileceğini savunulduğu bu dönemde neshin hangi âyetler için geçerli olduğu konusunda bir ittifak söz konusu olamamıştır. Şöyle ki Muğniyye ile Tabâtabâî birden fazla âyetin başka âyetlerle nesih edildiğini kabul ederken, Hûî, Kur'an'da sadece necvâ âyeti olarak bilinen Mücâdele 58/12. âyetinin neshildiğini, bunun dışında neshedilen başka bir âyetin bulunmadığını ileri sürer.

Özetle Şîî tefsir geleneğinde nesih anlayışı, Sünnî tefsir geleneğinde olduğu gibi birtakım değişimlere uğramıştır. Ancak bu değişim, neshin tamamen reddedildiği bir noktaya ulaşmamıştır.

KAYNAKÇA

Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî*. 4 Cilt. nşr. Abdullah Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.

Algar, Hamit. “Feyz-İ Kâşânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/520-522. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Âmidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Affî. Dımaşk- Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406.

'Ayyâşî, Ebü'n-Nasr Muhammed b. Mesûd b. Ayyâş es-Selemî. *Tefsîrü'l-'Ayyâşî*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-'A'lamî, 2. Basım, 2010.

Bahrânî, Seyyid Hâşim. *el-Burhân fî tefsîri'l-Kur'an*, thk, Heyet. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lamî, 2. Basım, 2006.

Basrî Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Halil el-Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.

Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Minhâcu'l-vusûl ile 'ilmi'l-usûl*. thk. Şaban Muhammed İsmail. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008.

Cüveynî, Ebü'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh. *Kitâbü't-telhîs fî usûli'l-fikh*. thk. Abdullâh en-Nebâlî-Beşîr Ahmed el-Ömerî. 3 Cilt. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996.

Dihlevî, Şâh Veliyullah Ahmed b. Abdurrahîm. *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*. çev. Selmân Huseynî en-Nedvî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1425/2005.

Ebu'l-Huseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, thk. Halil el-Meys. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.

Fahrüddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl fî 'ilmi usûli'l-fikh*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.

Feyzî Kâşânî, Molla Muhammed Muhsin b. Şâh Murtazâ. *Tefsîru's-sâfi*. thk. Şeyh Hüseyin A'lamî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lamî li'l-Metbuât, 1429/2008.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

Habibov, Aslan. *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Habibov, Aslan. "İmâmîyye Şîası'nın Tefsir Tarihi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1, (2008), 207-251.

Has, Şükrü Selim. "Klasik Fıkıh Usûlünde Neshin Mahiyeti". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/21, (2006), 543-564.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*. thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî. 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad 1996.

Hûî, Seyyid Ebu'l-Kasım el-Müsevi. *el-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Kum: Dâru's-Sakaleyn, 3. Basım, 1418.

İbn Fâris, Ebü'l-Huseyn Ahmed. *Mu'cemü mekâyîsi'l-lügâ*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.

İltaş, Davut. *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Korkmazgöz, Rıza. “Mu’tezile ve Şîa Arasında Fikri Bağlantı Meselesi: Tevhid İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebbar ve Ebû Ca’fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma”. *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, (2018), 291-327.

Kummî, Ebû'l-Hasen Ali b. İbrâhîm, *Tefsîru'l-Kummî*, thk. Seyyid Tayyib el-Musevî el-Cezâirî. Kum: Müessesetü Dâri'l-Kitâb, 1303.

Ma'rifet, Muhammed Hâdî. *et-Temhîd fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 8 Cilt. Kum: Müessesetü't-Temhîd, 1429/2009.

Muğniyye, Muhammed Cevâd b. Mahmûd b. Muhammed b. Mehdî el-Âmilî. *et-Tefsîrül-kâşif*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1990.

Öz, Mustafa. “Bahrânî, Hâşim b. Süleyman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Ek-1/163. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

Öz, Mustafa. “Tabersî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/324-325. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Özdeş, Talip. “Kavramdan Teoriye Tefsir Nesh Problemi”. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Ed. Ali Karataş-Yunus Emre Gördük. Ankara: Bilay, 2018.

Öztürk, Mustafa, “Şîi-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri”. *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökçür vd. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010, 243-277.

Pezdevî, Ebû'l-Usr Ali b. Muhammed. *Usûlü'l-Bezdevî* [Usûlü'l-Kerhî ile birlikte. Karaçi: Dâru Mîr Muhammed, ts.

Râğıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Vâil Ahmed Abdurrahman. Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, 2003.

Semerkandî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*. thk. M. Zekî Abdülber. Devha: Matâbi'u'd-Devha'l-Hadîsiyye, 1984.

Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl. *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.

Shahavatov, Sabuhi. “Şîi Tefsir Geleneğinde Nesh Teorisi”. *Van İlahiyat Dergisi* 8/12, (2020), 88-99.

Subkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Cem'u'l-cevâmî' fî usûli'l-fikh*. thk. Abdulmunim Halil İbrahim. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424/2003.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman Ebû Bekr b. Muhammed. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 4. Basım, 1433/2012.

Şimşek, M. Sait. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*. Konya: Kitap Dünyası, 5. Basım, 2012.

Şimşek, M. Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası, ts.

Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali. *el-Lüma' fî Usûli'l-Fıkh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Şeyh Hüseyin A'lemî. 22 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lamî li'l-Matbuât, 1417/1997.

Tabersî, Ebû Alî Fadl b. Hasen b. Fadl. *Mecme'ü'l-beyan fî tefsîrü'l-Kur'an*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ulûm, 1436/2005.

Tûsî, Ebû Ca'fer b. Hasan b. Ali b. Hasan. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Şeyh Ağâî Buzerk Tahranî, 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Uyar, Mazlum. *İmamiyye Şia'sında Düşünce Ekolleri Ahbarilik*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahâdır. *Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkh*. nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1992.

Zeyd, Mustafa. *en-Nesh fî'l-Kur'ani'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1987.